

Statsregulering, rasjonering og dyrtid

Under første verdenskrig ble Norges avhengighet av verden utafør klart demonstrert. Tilsvarende kan vi si at krigssituasjonen åpenbarte hvor avhengig lokalsamfunnet var av storsamfunnet. I krisetida mellom 1914 og 1919 ble kommunene langt sterkere styrt og kontrollert av staten enn før. I ettertid ser vi at glanstida for det lokale sjølstyret var før 1914. Etter 1914 ble det «mer stat», men også «mer kommune» i den forstand at staten brukte kommunene for å gjennomføre sine tiltak. Bakgrunnen for at 1914 markerer et skille, er de spesielle forsynings- og omsetningsvanskene som oppsto på grunn av krigen. For å fordele de knappe godene, satte staten i verk en omfattende rasjonering av nødvendige varer og påbød mange nye og uvante reguleringstiltak. Kommunestyrene og nye kommunale organer ble instrumenter for å gjennomføre denne krisepolitikken, og det innebar store inngrep og kontroll med det lokale sjølstyret. Men tiltaka varsla også større offentlig ansvar og engasjement for å hjelpe mennesker i uforskyldt nød.

Krigen og regjeringstiltaka

Utbrottet av første verdenskrig kom overraskende på mange. Statsministeren sjøl fant himmelen skyfri — utenrikspolitisk sett — våren 1914. Men da krigen var et faktum 1. august, handla regjeringa raskt og effektivt. Det var særlig to hovedoppgaver den sto overfor; å holde landet utafør storkrigen og sikre forsyningene av mat, brensel og andre nødvendige varer for folk og næringsliv. Den siste oppgava angikk alle lokalsamfunn. Krigsmeldingene førte overalt til frykt for varemangel og gjorde at folk hamstra i stor stil. Prisene steg dermed raskt, varelager ble tømt og det var nærmest panikk enkelte steder. Bankene fikk stor pågang av folk som ville sikre seg kontanter. Foran avdelingskontoret til Norges Bank i Trondheim var det lange køer av folk som ikke hadde tillit til pengesedlene og ville veksle dem inn mot gull. Regjeringa grep derfor til en rekke krisetiltak de første augustdagene. Retten til å innløse penger i gull ble suspendert, diskontoen ble heva, og myndighetene innførte maksimalpriser på matvarer og brensel. En egen statlig provianteringskommisjon ble oppretta for å ta seg av tilførselene til landet, bygge opp lager av nødvendige varer og sikre en rettferdig fordeling av dem. Senere ble det oppretta et nytt provianteringsdepartement og et særskilt industriforsyningsdepartement. I hvert amt (fylke) skulle det være organer for å ta seg av forsyningssituasjonen, og kommunestyrene skulle velge provianteringsråd. Varemangelen og frykten for videre forsyningsproblemer etter som krigen varte ved, gjorde at regjeringa innførte rasjonering på en mengde nødvendige varer. Det kom maksimalkvoter for hvor mye hver voksen person kunne kjøpe, og kommunen fikk tildelt kvoter av visse varer, f.eks. petroleum. «Der er nu knapt om lampolje», noterte en småbruker om høsten 1917, «bare 1 liter uken...» Men regjeringa rasjonerte ikke bare importerte varer og råstoff. Den innførte også streng regulering og kontroll med vareomsetninga fra innenlandske produsenter. Smørprodusentene kunne f. eks. bare selge til staten, provianteringsråda eller andre med særskilt løyve. Varemarkedet ble nøye regulert, og gjennom et merke- og kortsystem ble rasjoneringa kontrollert. På mange områder var kontrollen strengere og mer effektiv enn den som ble gjennomført under andre verdenskrig. Tiltaka førte naturligvis med seg et omfattende byråkrati. Proviahandelen ved Kjøli gruver måtte f.eks. søke Proviafteringsdepartementet om tillatelse til å kjøpe smør fra Tydal.

Provianteringsrådet

Etter pålegg fra regjeringa valgte kommunestyret et provianteringsråd i begynnelsen av august 1914. Medlemmer ble Jon Næsvold, Bardo Kr. Rolset og Johannes Lunden. Disse leda arbeidet til rådet ble oppløst i 1923. Norske kvinders nationalråd ba regjeringa sørge for at også kvinner skulle være med i provianteringsråda. Men kommunestyret i Tydal var ikke innstilt på å etterkomme oppfordringa til å begynne med. Representantene unnskyldte seg med at det var «lite praktisk i Tydalen at velge kvinder ind i provianteringsrådet». Men mot slutten av krigen ble rådet supplert med to kvinnelige medlemmer, Gidsken Østby og Berit Kirkvold. De tre første medlemmene fikk ellers ei avlastning i arbeidet gjennom ei særskilt valgt kommunal næringsnemnd. Den skulle forsøke å øke kommunens egen matproduksjon. Provianteringsrådet fikk vide fullmakter og ble pålagt svære arbeidsoppgaver. Hovedoppgaven var å sørge for forsyningene til kommunens innbyggere og fordele rasjonerte varer og statlig dyrtidshjelp. For å greie det måtte rådet sjøl kjøpe inn og selge nødvendighetsvarer og drev altså regelrett forretningsdrift. Og det fikk myndighet til å kontrollere priser, varebeholdninger og produksjonen av mat i bygda. Men rådet ble kontrollert av høgere myndigheter og måtte avlegge rekneskap til amtskommunen. Den første arbeidsoppgaven for provianteringsrådet var å undersøke lagerbeholdninga av matvarer etter krigsutbrottet. Regjeringa ønska oversikt fra hver kommune for å finne ut hvor stort behovet var og hva slags tiltak som var nødvendige. Rådet i Tydal kom til at det var ei beholdning på 40 kg mjøl pr.innbygger. Siden kornavlinga tegna bra, rekna det med at mesteparten ville bli spart for menneskeføde. Kjøtt, smør og ost hadde Tydal overskott av til salg, og rådet rapporterte at det ikke var grunn til å frykte nød i Tydal i nærmeste framtid. For sikkerhets skyld fastsatte det likevel en maksimalkvote av mjøl og kornvarer, kaffe og sukker for hver konsument. Det tilrådte innkjøp av rug gjennom statens provianteringskommisjon, men avslo tilbudet om å få kjøpe importert hvete fra hovedstaden. Mot jul i 1914 var en mindre optimistisk, og rådet begynte å kjøpe inn mjøl og kornvarer for å bygge opp ei reservebeholdning i bygda. Påbud om slike reservelager kom også fra staten. Sommeren 1918 ble det f.eks. pålagt kommunene å anskaffe og lagre de nødvendige mengder poteter for det kommende året. Men i lagringstida ble mesteparten av potetene ødelagt. Provianteringsrådet fikk et tap på 500 kroner på potetinnkjøpa. Liknende tap hadde også andre kommuner, og begge Trøndelagsfylka gikk sammen om å kreve erstatning av staten for tap som følge av påbudet. Dette ble for mange ett av flere eksempler på uheldige følger av statens tiltakende myndighet over kommunene. Det var ikke så rent lite av varer som gikk gjennom hendene til provianteringsrådet. De to siste krigsåra — 1917 og 1918 — kjøpte rådet inn varer for 150.000 kroner til fordeling og salg. Det overtok en temmelig stor del av vareomsetninga i bygda. Forretningsvirksomheten gikk likevel ikke så mye ut over de to handelsforeningene i bygda, for vel tredjeparten av varene ble levert av dem. Resten ble tatt fra diverse grossister, møller og den fylkeskommunale forsyningssentralen (Fællesforretningen). Den kommunale varehandelen som rådet drev, var etter manges mening ikke helt vellykka. Status pr. 30. juni 1919 for vareomsetninga viste et tap på nesten 3.700 kroner. Det var ikke bare potetinnkjøpa som ga underskott, men også lagring av andre varer var et problem. Et parti kraftfôr på Hell ble «ødelagt ganske forfærdeligt» av mus og rotter. Mjølsekker gikk i stykker så det ble tap på mjølmagasinet også. Problema med forsyninga viste seg større enn det folkevalgte rådet greide å hanskes med, og liknende erfaringer fra mange kommuner gjorde sitt til at offentlig forretningsdrift kom i vanry etter første verdenskrig. Et mer kuriøst tilfelle av uheldig forretningsdrift var innkjøpet av et oljefat som viste seg å inneholde et

«ubrennbar fluidum» da det ble åpna. Prøver av innholdet ble sendt Statens kjemiske kontrollanstalt, som fant ut at fatet inneholdt vesentlig sjøvatn. Provianteringsrådet sendte fatet tilbake til Norsk-Amerikansk petroleumskompani, men da oppsto en lengre brevkrangel om hvem som skulle betale returfrakta. Oljeselskapet nekta og hevda at lang lagringstid hadde «forurensa» oljen. Men tydalingene fant det naturligvis «ufattelig at petroleum ved nogle få måneders lagring på et tørt sted kan forvandles til hovedsaglig vand...» Oljen som ble til vatn var trulig ett av de mange svindeltiltaka som ble forsøkt i ei tid med stor mangel på varer. Kritikerne av forretningsdrifta til provianteringsrådet glemte fort at det hadde holdt prisene i utsalg lågest mulig for kundene. Sett på bakgrunn av den store omsetninga, lange transporter og dårlige lagerforhold, var tapa trass alt små. Forholda var også slik at de fleste fant det nødvendig med rasjonering, offentlige direkte innkjøp og omsetning samt pris kontroll. Men de lokale råda kunne ikke hindre at prisene steg. Mjølprisene ble tre-dobla fra begynnelsen av krigen til konjunktorene snudde i 1921. Smørprisene steg enda mer. Før krigen leverte bøndene smør gjennom handelsforretningene til under 2 kroner kiloen. I 1918 kunne usalta smør selges til godkjent oppkjøper for kr. 6,40 pr. kg. Kanskje kunne bøndene oppnå enda mer ved å selge til private. Svartebørshandelen fikk iallfall gode vilkår. For å etterkomme behovene og dermed bremse prisstigninga, satsa regjeringa hardt på å øke matvareproduksjonen.

Tvangsdyrking

Ett av de mest drastiske tiltaka fra regjeringa var påbudet i 1918—19 om at mer av jorda skulle legges ut til åker. Hensikten var å øke den innenlandske sjølberginga av korn. Staten krevde i 1919 at Tydal skulle ha 800 mål åpen åker dette året. Åkerarealet var fra før bare omkring 200 mål, og kommunestyret fant kravet meningsløst høgt. Det ville bety at bøndene måtte redusere høyavlingene og dermed husdyrholdet. Det ville ikke lønne seg for bøndene, med de usikre mulighetene til å få modne og brukbare kornavlinger. Men siden de fleste ennå handla ut fra prinsippet om størst mulig sjølforsyning, og korn var en mangelvare, pløydde bøndene opp mer jord til kornåker. Til og med brukerne i Stugudal kjøpte nå såkorn og begynte å dyrke bygg. Kommunestyret satte i gang med å bygge ei kommunal mølle under Kvernfossen ved Kirkvoll i 1917. Pengene, 1.500 kroner, ble lånt av staten. Statens påbud om 800 mål åker ble imidlertid langt fra fulgt opp. Mange steder i landet hevda bøndene at de ikke kunne øke produksjonen fordi de fikk for lite kraftfôr og gjødning. Begge deler var rasjonerte varer. De kvotene Tydal fikk, var større enn forbruket bøndene her hadde vent seg til. I 1919 fordelte provianteringsrådet dobbelt så mye superfosfat som bøndene mente de hadde behov for et par år tidligere. Det var nesten ingen som hadde brukt noe salpeter før, men i 1919 ble det innkjøpt og fordelt 8.500 kg. Rasjonering, fellesinnkjøp og statstilskott førte faktisk til økning i bruken av kraftfôr og kunstgjødning i Tydal i denne krisetida. Men mengdene var ennå så små at avlingene og produksjonen ikke økte med store sprang.

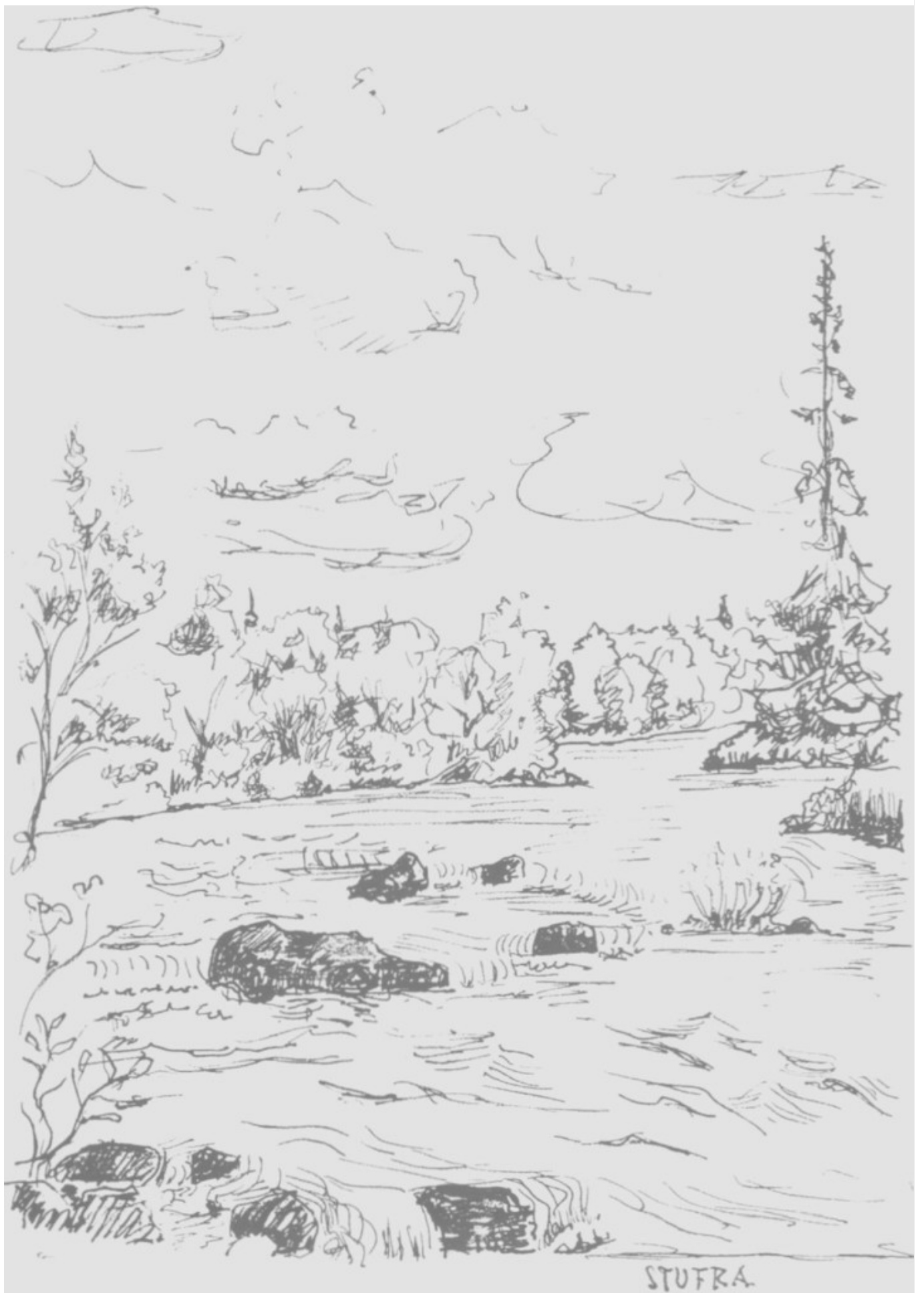
Dyrtid

For bønder som hadde noe å selge, var det altså gode tider. Prisstigninga gjorde det også lettere å betale renter og avdrag på gjeld. Men for arbeidsfolk som måtte kjøpe mat, brensel og andre varer, ble det dyrtid.

Taktekking i 1919 på kvernhuset ved Væla elv på Aune. Fire av Aune-gardene gikk sammen om bygginga, og kverna ble brukt i flomtida vår og høst.

I dagboka si skriver P. H. Svelmo mange ganger disse åra om at det var ei «tung tid for fattigfolk at følge med i» (mai 1916). «Nei, nu er det forfærdeligt kostbart alt sammen», utbryter han etter en handletur. «Det blir umuligt at følge med for den som har lite» (mai 1917). Krigen «gaar ogsaa i høi grad utover os. Litet mel, litet lampeolje og sukker og andet mere og dessuten dyrtid saa gal som aldrig før. Ja, jeg begriper ei hvordan det skal gaa! Stakkars mennesker» (nov. 1917). Det var «en knap tid, en trang tid og en fæl tid.» Staten måtte gi dyrtidshjelp, og provianteringsrådet fikk også arbeidet med å fordele denne. En del slik dyrtidshjelp ble gitt generelt til å sette ned prisen på nødvendighetsvarer. Staten ga f.eks. tilskott til kjøp av korn og mjøl, og Tydal fikk et beløp i 1917 til å opprette et kornmagasin. Ei anna form for støtte var frakttilskott til kornvarer, kraftfôr og gjødsel. Staten ga også individuelle pengebidrag gjennom kommunene. Hjelpa ble utrekna med en viss sum pr. innbygger. Provisianteringsrådet vedtok at det ikke skulle gis kontanter, men de trengende fikk ønske seg om de ville ha matvarer, kraftfôr, gjødningsstoffer, såkorn eller andre varer. De fleste foretrakk matvarer (mjøl), og i 1917 og 1918 fikk 50—60 personer eller familier varer for noen kroner og opp til 60 kroner, alt etter behovet. Kommunene fikk også brenselstilskott, men det var det mindre behov for i Tydal. Provisianteringsrådet greide ikke å bruke opp det øremerka brenselstilskottet til Tydal og ba om å få nytte det til lettelse av dyrtida på andre måter. Mangelen på brensel var størst for byhusholdningene som brukte koks. Enkelte i Tydal fikk dyrtidshjelp i form av vedleveranser. Her var det bare smedene som fikk merke at kolleveransene fra England stoppa opp. Det ble mangel på smikol. Provisianteringsrådet visste imidlertid om ei beholdning på Esna gruver som Røros kopperverk eide. Men verket ville ikke selge det verdifulle smikolet, og rådet var inne på tanken å prøve ekspropriasjon. Det falt bort da krigen slutta og kolleveransene kom i gang igjen som normalt. Rasjonering og dyrtid til tross, ble ikke levevilkåra forverra i Tydal. Det kunne føles hardt å oppleve hvor kostbart alt hadde blitt, men de fleste hushold hadde jord og husdyr som kunne produsere matvarer til eget bruk og for salg. Den statlige dyrtidshjelpa førte jo faktisk til, som vi hørte foran, at kommunen fikk mindre utgifter til fattigstellet enn noen gang før. Rasjoneringa ble gradvis oppheva fra sommeren 1919. Men provianteringsrådet var i virksomhet helt til 1923. Det siste det gjorde var å fordele noe mjøl som Tydal hadde fått statstilskott til. Lagerbeholdningene det hadde bygd opp av mjøl og andre varer, ble overtatt og solgt av handelsforretningene. Men før krigstidas krisetiltak var avvikla, kom både det offentlige og de private opp i nye kriser.

STUFRA

